

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ДӘСТҮРЛІ ДІН ӨКІЛДЕРІ
РЕПРЕССИРОВАННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДУХОВЕНСТВА В КАЗАХСТАНЕ
REPRESSED REPRESENTATIVES OF THE CLERGY IN KAZAKHSTAN**

ГТАХР 03.00.20

**ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ:
РЕПРЕССИЯҒА ҚАРСЫ КҮРЕС
АЙЛА-ШАРҒЫЛАРЫ, СТРАТЕГИЯЛАРЫ МЕН ТАҒДЫРЛАРЫ**

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы^{1*}

¹ Философия және теология ғылымдарының докторы, профессор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Теология факультеті деканы, Қазақстан, Түркістан қ. E-mail: dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz, dosay.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада «Қуғын-сүргін жылдарындағы Қазақстандағы ислам діні және қызметкерлері» тақырыбы зерттелген. Бұл зерттеуде кеңестік кезеңдегі дінге қатысты теориялық, идеологиялық, философиялық, саяси-практикалық және құқықтық ұстанымдар мен тұжырымдар және осы тақырыптың басты зерттеушілерінің еңбектері негізге алынып, сараптама жасалынды.

Түйін сөздер: дін, құқық, ұстаным, мемлекет

МРНТИ 03.00.20

**ДЕЯТЕЛИ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ В ГОДЫ РЕПРЕССИЙ:
БОРЬБА, СТРАТЕГИЯ И СУДЬБА БОРЦОВ ПРОТИВ РЕПРЕССИЙ**

Кенжетаев Досай Тұрсынбайұлы^{1*}

¹ Доктор философии и теологии, профессор, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, декан теологического факультета, Казахстан, Туркестан. E-mail: dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz, dosay.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье исследуется тема «Религия и служители ислама в Казахстане в годы репрессий». В этом исследовании были основаны и проанализированы теоретические, идеологические, философские, политико-практические и правовые позиции и выводы, касающиеся религии в советский период, а также работы главных исследователей этой темы.

Ключевые слова: религия, право, позиция, государство

IRSTI 03.00.20

**SERVANTS OF ISLAM IN THE YEARS OF EXILE:
THE STRUGGLE, STRATEGIES AND FATE OF
THE STRUGGLE AGAINST REPRESSION**

Kenzhetaev Dosai Tursynbayuly^{1*}

1 Doctor of Philosophy and Theology, Professor, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yasawi, Dean of the Theological Faculty, Kazakhstan, Turkestan. E-mail: dossay.kenzhetay@ayu.edu.kz, dosay.kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0507-1011>

*Corresponding author

Abstract. The article examines the topic "Religion and the servants of Islam in Kazakhstan during the years of repression." In this study, theoretical, ideological, philosophical, political, practical and legal positions and conclusions concerning religion in the Soviet period, as well as the work of the main researchers on this topic, were based and analyzed.

Keywords: Religion, law, position, state

Кіріспе: Біріншіден, бұл кезең «Сталиндік репрессия» ретінде танылғандықтан да нәтижесі белгілі деп қорытылған. Екіншіден, кеңестік режим атеистік идеологияға негізделгендіктен де, ол кезеңде дін, діни білім, діни тәжірибе, діни таным мен діни сана туралы дәстүрлі теологиялық тіпті, дінтанушылық зерттеулер өте аз болды. Үшіншіден, бұл кезеңде де дін құбылысы өзінің жандылығын, экзистенциялық тіршілігін жоғалтқан емес. Жоғалтпағандығының дәлелі – кеңестік режимнің де арнайы дінге қатысты саясаты, методологиялық негіздемесі, ұстанымдары мен идеясы болған. Сондықтан да дінге қатысты теріс, бұрмаланған, нәтижесі нақты өзгермес қалыптар жасалған деп тұжырымдалған (Материалы Государственной комиссии, 2022: 11).

Тақырыпқа кіріспес бұрын алдымен Сталиндік репрессия кезеңінің алдындағы қазақ мұсылмандығы, Қазақстандағы ислам дінінің мәртебесі, моральдық құндылықтық әлеуеті туралы шолу жасаған абзал. Сонда Сталиндік репрессиялық машинаның ғылыми теориялық негіздері мен дінге қарсы саясатының ауқымы да, тетіктері де ашыла түседі әрі оған қарсы қазақ мұсылмандарының жүргізген күресінің салмағы айқын көрінетін болады.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында Қазақ даласындағы ислам білім беру жағынан да дүниетанымдық, аксиологиялық ықпалы жағынан да ықпалды орталықтық қуатқа ие болатын. 1912 жылы бір ғана Алматының маңында 288 мешіт, 175 имам, 14 молда, 84 қадым медресесі, 27 жәдиттік медресе болған (Султанғалиева, 1998). Кейбір зерттеушілер бұл кезеңді «Сопылық өрлеу» кезеңі деп те атайды. Себебі, әрбір мешіт-медресенің басында діни сауаты өте жоғары ишан, ахундар болды. Кейбір қазақ ишандарының мүридi 10-15 мыңға дейін жеткен (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 133). Тіпті 1925 жылға дейін Орал губерниясындағы Қосдаулетов, Айсариев деген ишандардың әрқайсысында 800-ге дейін мүридтері болған (Нуртазина, 2008: 10). Қазақ даласындағы «ишандар дәуірі яки құбылысы» әлі де терең зерттеуді талап ететін тақырыптардың басында келеді. Оның үстіне әлі де болса Сталиндік репрессияға қарсы ишандардың айла амалдары мен тұлғалық орны және рөлі ғылыми тұрғыдан сарапталмады.

Революцияға дейін елде медреселер мен мектептер саны төмендегідей болды: Ақмола облысында 1896 ж. 13 медреселер мен мектеп болса, ондағы оқушылардың саны 547 адам болды, ал 1898 ж. сәйкесінше 11 және 425 болды; Семей облысында 1884 ж. 10, ал 1895 ж. 17 мектеп пен медресе болып, оларда, сәйкесінше, 615 және 900 оқушы оқыды. Медресе мен мектептердің саны жағынан Орал, Сырдария облыстары алдыңғы қатарда болды. Мысалы, Орал облысында 1896 ж. 206, ал 1897 ж. 198 мектеп пен медресе жұмыс істесе, Сырдария облысында 1892 ж. олардың саны 1532 және 1895 ж. 2443-ге жетті. Ондағы оқушылардың саны аталған жылдар аралығында 27082-ден 28898-ге дейін артты. Жетісу облысының 64 мектеп-медресесінде 1891 ж. 12510 оқушы білім алса, 1897 ж. 88 мектеп пен медреседе 12835 бала оқыды (Нуртазина, 2008: 96). Н. Остроумов 1912 жылы Түркістан өңірінде 7290 мектеп, 376 медресе болғандығын айтса, ал өлкелік әкімшіліктің 1912 жылғы есебі Түркістанда 6022 мектеп, 445 медресе болғанын көрсетеді. Әрбір мектеп-медреселерде жыл сайын 200 жуық шәкірт білім алған. 1917 жылы «Қазақ» газетінде Уфадағы «Ғалия» медресесін 154 қазақ бітіріп шыққандығы жазылған. 1925 жылға дейін Қазақстанда діни жандану шыңына жеткен. Сол кезде қазақтардың 90

пайыздан астамы діни сауатты еді. 1926 жылы Жетісу өңірінде 458 молда тіркелген. Оның 90 пайызы этникалық қазақ (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 107-108).

Медреседе білім алып шыққандарға – ахун, ишан, абыз, дамолла, қалпе, молда сияқты діни атақ беретін. Медреседе дін ілімімен қатар, астрономия, химия, география, физика, математика, биология, медицина пәндерін де оқытатын. Сол уақыттағы мәліметтерге қарағанда елде 26 мыңнан астам мешіт жұмыс істеген. 1924 жылы Қазақстандағы медреселер мен теккелердің саны 2403-ге жуықтаған (Всесоюзная перепись населения 1937 г., 1991: 38).

1917 жылғы Ақпан революциясына дейін Сайрамда, Түркістанда, Ақмешітте және Әулиеатада 31 медресе бар еді, Семейде сол жылдары 5083 оқушысы бар 17 мектеп және медресе жұмыс істеген, Торғай облысында 457 оқушысы бар 59 мектеп пен медресе, Ақмола облысында 14, Шығыс Қазақстан облысында 415 ер оқушысы бар 36 мектеп пен медресе жұмыс істеген. 1910 жылғы қорытындыға сәйкес, Жетісу өңірінде 12835 оқушысы бар 88 медресе және 7 мұсылман мектебі, Орал облысында 4926 оқушысы бар шамамен 206 мектеп пен медресе болған. Қазан төңкерісіне дейін Орынбор губерниясында 104 мектеп болды, олардың 10-ы «жаңа әдісті» мектептер санатына жатты, сонымен қатар 94 мектеп мешіттердің жанында қызмет еткен. 1910 жылы Қарнақ ауданында 30 мешіт, және 4 медресе жұмыс істеген (Исхаков, 2000: 117). Комунистік режиміне дейін яғни, 1918 жылы кеңес билігі орнаған кездегі бір ресми ақпарат деректерінде Қазақстан халқының саны 9,5 млн. болған. Оның 88,4% мұсылмандар құраған (Аманқұл, 2020: 165). Тарихшы Ш.Хаитовтың айтуынша, большевиктер 1930 жылға дейін Түркістандағы 100 мешітті өртеп жіберген. Ал, шағын зиярат орындары қадірсіз үйіндіге айналған (Хайитов, 2009). 1913 жылы Алматы облысының Шелек ауданында қазақ жұртының жиналып, діни-ғұрыптық жоралғы өткізетін 94 орны болған. 1929 жылы олардың бір де біреуі қалмады. Ресми дерек бойынша 1912 жылы Шелекте 26 000 мұсылманнан 1929 жылы 23% пайыз мұсылман қалған (Аманқұл, 2020: 165).

Қазан, Ташкент, Омбы, Орынбор баспаларынан діни қиссаларды, аңыз-хикаялар қайта басылып, көбейтілген. Сол кезеңдерде баспа бетін көрген кітаптардың 90 пайызы қиссалар болған. Революцияға дейін 854 кітап басылып шыққан. Жалпы тиражының өзі 2 миллион 251840 кітапты құраған. Татар жәдитшілерінің «Мұхтасар» мен «Ғылымхалына» еліктеп Шәкәрім «Мұсылмандық шарты», Ыбырай Алтынсарин «Мұсылмандық тұтқасын» жазып шықты (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 184).

Бұл жерде сандық және сапалық платформаларды берудегі мақсатымыз - Қазақстандағы тарихи, өркениеттік, діни және ұлттық болмыстық тіршіліктің «Сталиндік қуғын сүргін» процесінің басында қандай болғанын және үдеріс соңында одан не қалғаны туралы тұжырым жасау екендігіне назар аудару болатын. Бұл тұрғыдан алғанда осындай зерттеулер Қазақстандағы жалпы мұсылмандардың саны мен сапасын анықтауда аса қажетті болып табылады.

Большевиктер алғашында ислам дініне қатысты жылымық саясатын жүргізді. Алғашқы жылдары революциялық үндеулерде дін құбылысына саяси қолдау көрсетілетіндігі айтылды. Расында ол уақытта әлі компартияның құпия саясатының бет пердесі ашылмаған кезі еді. В.И.Ленин большевиктерге «Мұсылман еңбекшілерге қалайда жағуға тырысындар. Барынша сеніміне кіріңдер» деп тапсырған. Шындығында дін туралы көзқарасын партия көсемі В.И. Ленин 1909 жылы ақ өзінің резолюциясында нақты білдіріп кеткен болатын (Ленин, 1983: 20). Екіншіден олармен күресетіндей де күші жоқ еді. Әрі қазақша білетін коммунистері саусақпен санарлық болатын. Сондықтан 1925 жылға дейін тыныш жатты. Қайта мұсылмандардың сеніміне кіру үшін мұсылман құрылтайларын өткізіп тұрды. 1919 жылы Құрбан айт, Ораза айт, Наурыз мерекесін тойлауға рұқсат етті. 1924 жылдан бастап Уфадан «Ислам» деген журнал шығарды. Себебі СССР-де мұсылмандар сауатты саналған. Ол заманда олармен санаспауға болмас еді. Бірден күресу қиын тиеді. Үшіншіден, Ленин өлген соң партия ішінде билікке таласып, өзара қырқысып жатты (Ленин, 1983: 102). Сондықтан, Орта Азия елдеріне қарауға

мұршасы болмады. Бірақ дінге қарсы арнайы баспалар қызмет етті. В.И. Лениннің «Социализм және дін» кітабы бірінші орында болды. Бұқаралық ақпарат құралдары, «Атеист» «Безбожник» баспалары, «Революция и церковь» «Наука и религия» газеті мен журналы, «Безбожник» газеті, «Безбожник у станка» және «Антирелигиозник» журналдары жарты миллион тиражбен шығып, атеизм идеялары белсенді түрде насихатталды. «Жауыққан құдайсыздар ұйымы», «Безбожник» газеті «Құдайсыздар одағы» құрылды. Дінмен күрес – бұл социализм жолындағы күреспен теңестірілді.

1925 жылы «Жауыққан атеизм одағы» («Союз воинствующих атеистов») құрылады. Жайлап Орта Азиядағы ишан, молда, сопыларды контрреволюционер, басмашы деп танытын үкім шығару басталды. Казкрайком 1927 жылғы 8 маусымда қатаң қаулы қабылдайды. Онда Мұсылман дінімен күресу үшін алдымен Қазақстанды Орта Азиядағы діни орталық, медреселерден ажырату керектігі айтылады. «Бірде бір қазақты Самарқан, Бұхарадағы медреселерден білім алуға жібермеу керек. Билік осыны қатаң қадағаласын. Самарқан, Бұхарадағы ишандармен байланыс орнатқан ахун, молдалар басмашы, социализмнің жауы деп танылсын, қатаң жазаға тартылсын (Zholdasuly, 2023: 223)» деді. Осылайша Алаш баласын Орта Азиядағы медресе ошақтарымен байланысын үзді.

Кеңестік режимнің исламға деген саясаты оның медреселерге қатысты ұстанымынан ашық көрініс тапты. Коммунизм көсемі В.И. Ленин «жаңа қоғамға жаңа адамдарды баулуды бірден жүзеге асырамыз деу утопия» екенін ескерткен болатын (Атеизм в СССР, 1986: 238). Сондықтан алдымен «халыққа білім беруді» жаңа жүйеде, жаңа мазмұнда енгізу керек болды. Бұл комунистік жаңа жүйе өзін «сауатсыздық және надандықпен» күресу арқылы танытты. 1918 жылы 18 ақпанда Оқу Ағарту мемлекеттік комиссиясы тарапынан «Секулярлы мектеп» қаулысы қабылданып, барлық мемлекеттік, қоғамдық және жеке меншік мектептерде дінді оқытуға тиым салынды (Садыкова, 2015: 46). Құжаттың 9-тармағы бойынша мектеп діннен бөлінді, медреселер жабылды, діни білім беру, діни оқулықтар шығару тоқтатылды. Сол жылдары Қазақстанда қабылданған құжаттар Ресейде қабылданған секуляризацияның заңды жалғасы болатын. Нәтижеде діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі нәтижесінде медресе, текке, зауия мен молда, ишан, шайхтар қуғын-сүргінге ұшырады. Дін адамдары бала тәрбиесі мен білім беру ісіне араласпайтын болды. Дегенмен кейбір деректерде мұсылман дін адамдарының кеңестік құжат-декретке пысырмай астыртын болса да діни білім беруін жалғастырғаны туралы кездеседі (Садыкова, 2015: 31). Ал, Қазақ ССР-дегі діни оқу орындарды, мешіт-медреселерді жабу науқаны радикалды түрде жүргізіле бастайды. Қазақ мұсылмандары Ораза мен Құрбан айтты, сосын Наурызды 1926 жылған дейін тойлады. Бірақ құқтары шектелді, сайлаудан шеттетілді, қалың мал ескілік ретінде танылды, молда ишандарға «артығымен» салық салынды. Оны орындау мүмкін емес еді. Сондықтан салық төлей алмаған молда ишандардың медреселері мен мешіттері жабылды. Мысалы 1924 жылы Бөкей Ордасының Жымпиты уезіне қарасты 9 мешіт жабылып, молдалар сотталған (Нургалиева, 2005: 165). Кейбір құжаттарда 12 мың ғибадатхана мен мешіттердің 10 мыңы жабылған. 90-97% пайыз молдалар мен азаншылар діни рәсімдерді атқару құқтарынан айрылған. 1923 ж. көктемде өткен РК(б)П 12-ші съезі құжаттарында Одақ республикаларындағы мұсылмандар саны 30 млн. адам деп көрсетілген (Все религиозные организации, 1994: 69-72).

Ал енді 1924 жылға қарай Қазақстанда бірнеше ондаған медреселер, мешіттер, сопылық тариқаттар жандана бастайды да, мүриттер саны 500-800-ге артады (Нургалиева, 2005: 165-170). Негізінен қазақ балалары діни сауатын «ауыл молдаларынан», яғни ишан, пірадар, ахун сияқты тұлғалардан алған. Бұл деректер негізінен орыс зерттеулерінен алындықтан кейбір қазақ даласындағы ислами білім беру ошақтары туралы терминологиялық ерекшеліктер ескерілмеген. Медресе мен мешіт ірі елді мекендер, қала мен қыстақтарда орын алғандықтан ресми тіркеуде болды. Ал текке, зауия, ханака, ленгер сияқты сопылық білім беру орталықтары жайлау мен қыстауларда болғандықтан кеңестік өкімет тарапынан ресми тіркеуге алу мүмкін болмаған сияқты. 1930-1937 жж.

коммунистік атеистік науқанында Ақтөбе, Павлодар, Ақмола, Өскемен, Шымкент, Алматы, Жамбыл облыстарында барлық мешіттер жабылды (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 256). Қазақстандағы коммунистердің, ресми билік органдарының хаттама деректері бойынша, 1929 жылы Қазақстан АКСР-де 2041-ға жуық мешіт, шамамен 3391 қазы, муаззин және имамдар, 4 570 шәкірт, 323 мешіт, құжыра болған (Садықова, 2015: 287-292).

1929 жылдың 8 сәуірінде Бүкілресейлік Орталық атқару комитетінің Президиумы мен РСФСР Халық Комиссарлары Кеңесі «Діни бірлестіктер туралы» қаулы қабылдады. Осы қаулы қабылданғаннан кейін Қазақстан аймақтарында 15-75 тен муридi бар 20 медресе жабылды. Сол уақытта тек Сырдария өңірінде 5115 талабасы бар 276 медресе жұмыс істеген (Аманқұл, 2020: 165). Жалпы мурид, халфа дайындайтын құжыра Қазақстан аймағында ишандар қолында болған. Әрбір ишанның 10 000-нан 15 000-ға дейін муридi болған. Сондай дерекке Аппақ ишан да іліккен. Ол Сыр бойы мен Қаратау өңіріне ықпалды еді. Өзі тұтқындалып, кейіннен 1926 жылы Шаяндағы Аппақ ишан мешіті мен медресесі, Шымкент қаласындағы Шыңғысбай Дәуітұлы мешіті мен медресесі жабылды (Аманқұл, 2020: 165).

1928 жылы мамырда Б(б)КП ОК саяси басқармасы мұсылман медреселерін жабу қарарын алды. Тек қана медреселерді жабу емес, ислам діні графикасы болып табылатын арабша жазу, әліппе, араб тілі қолданыстан шығарылды. Орнына латын әліппесі 1929 жылы, кейіннен 1940 жылы кириллица енгізілді. Қазақтың әліппесін жою – ислам символын құрту, сондықтан коммунистік идеология көсемдері араб әліппесімен қоса діннің де ықпалы өшеді деп есептеді. Нәтижесінде, араб әліппесімен жазылған кітаптар тәркіленді, тоналды, өртелді. Ал сол кітаптың иелері де қуғын-сүргінге ұшырады, қамалды, айдалды, атылды. Қазір сол қуғын-сүргінен зардап шеккендер бабаларынан мирас қалған, жерге көмілген немесе жасырылған қолжазбаларына әлі күнге дейін күдікпен қарап отыр. Кейбір құжаттарда Түркістаннан тек қана Иасауи мұрасында қатысты қолжазбалардың 12 вагоны Ташкентке жөнелтілген деген деректер бар (Кенжетаев, 2021: 66-76).

1929 жылдан бастап ауыл молдаларынан діни білім алушылар қатаң бақылауға алынды, қудаланды. Баласын молдаға сауат ашуға берген ата-ана баласымен бірге қатаң жазаға тартылды. Қожа Ахмет Иасауи кесенесіне зиярат жасауға тыйым салынды. 1927 жылы большевиктер жүргізген рейд кезінде кесенеге бір құрбан айтта 5000-8000 арасында мұсылман жиналған. Мұсылман жұртының осыншама көп мөлшерде бір жерге жиналуы большевиктер үшін өте қауіпті еді. Сондықтан Түркістан маңындағы мешіт-медресе мен әулиенің қабірлерін және мавзолей маңына жерленген хан-сұлтандардың мазарын қиратуға көшті. Ол заманда Иасауи кесенесі Әмір Темір қалдырған уақф жүйесі бойынша қожалардың қолында болатын. Оларды мұсылмандар Иасауидің ұрпақтары, піріміздің аманаты деп құрметтейтін (Кенжетаев, 2021: 103). Олар кесенедегі зиярат қызметі мен шырақшылық міндет атқаратын. Большевиктер оларды да тұтқындап, Сібірге айдап, кесенеден аластады. 1935 жылы Иасауи кесенесіндегі Тайқазанды Эрмитажға әкетпек болады. Шырақшысы Қыдырбай Құрманбайұлы қожа тұқымынан еді. Ол бабамның Тайқазанын бермеймін деп қарсы тұрады. Тіпті Тайқазанға жолаған адамды өлтіремін деп қорқытады. НКВД қызметкерлері 58 статьямен контрреволюционер ретінде соттап, Сібірге 15 жылға айдап жібереді (Қари, 2015: 20).

1918 ж. бірінші РКФСР Конституциясында дін мен мемлекеттің өзара бөлінуі жарияланған. Осындай құжаттар негізінде, кеңестік режим мұсылмандар арасында таптық жік салып, бай мен кедей диалектикасын жақсы пайдаланды. Байларды жаппай қуғынға ұшыратты. Көзі ашық, сауатты, діни білімді ғұламалардың көзін жойды. Жалпы коммунистік режим дін феноменінің барлық қабаттарына соққы беруді басты мақсат етіп алды.

Большевиктер үшін тағы бір қауіпті күш сопылық құбылысы болатын. 1929 жылға дейін 2 469 ишан қамалып, ит жеккенге айдалды. 1931-32 жылдары ел ішінде жасырын

мешіт-медресе ұстап отырған 19 812 ишан ұсталып, жазаға тартылған. 1940 жылдың өзінде КарЛагқа 355 ишан этаппен кеткен. Олардың отбасына ауыр салық пен айыппұл салды. Бала-шағасы, немересіне дейін қуғындалды. Бәрін «Халық жауының баласы» деген қара таңба басылды. Олар еш жерге жұмысқа алынбады, оқи алмады, сайлауға түсу, құқтары шектелді, адам санатынан ажыратылды. Бір ғана мысал, 1938 жылдың өзінде Торғай ауданындағы бір мектептен Ахметов деген мұғалімді жұмыстан шығарып жіберді. Себеп әкесі сопы. Коммунизмнің жауы болған. Бірақ Ахметов әкесінен 5 жасында жетім қалғанын, тіпті әкесінің түрі есінде қалған-қалмағанымен де шаруалары болған жоқ (Кенжетасов, 2021: 104). Большевиктер, суфизмді Аббасидтер халифатына оппозициялық сипатта қалыптасты деп түсіндірді. Сонымен қатар, «Суфизм Зороастризм, Мазоаизм, Манихеизм, Карматия ағымдарымен бірлесіп Иранда, Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігінде оппозициялық қарулы көтеріліс жасаған» деген болжам айтқан. Көтерілістерде сопылар революцияшыл әрекеттің бастауы болған, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік пен әлеуметтік теңсіздік үшін күрескен. Бұл жерде коммунизм идеологтары сопылықтың социализммен өте жақын институт екендігін айтқысы келген, солай дәлелдеуге тырысып баққан. Идеологиялық күресте, большевиктер, сопыларды өз жақтарына тартқысы келген.

Большевиктер үшін екінші қауіпті нәрсе наурыз мейрамы еді. Себебі бұл күні де жұрт рухани бірігіп кететін. Сондықтан 1926 жылы Наурыз мерекесін тойлауға шек қойса, артынша 1930 жылдан бастап Құрбан айт, Ораза айт мерекесін тойлауға тыйым салды. Бұлар да большевиктер үшін қауіпті болды. Жұрт жиналып, бас қосып діни-қиссалар, тарихи жырлар айтатын. Рухани бір сергіп қалатын. Сондықтан олармен де күресу қажет болды. Осы мерекелерге қарсы үгіт-насихатты пионерлер, комсомолдар арқылы жүргізді. Большевиктер «Рамазан» айын «Коммунист мейрамы» деп өзгертті (Камалова, 2022: 129). Мұсылмандар бір ай ораза ұстағанда, коммунистер олармен қабаттасып «комсомолдар мен пионерлерден» арнайы үгіт-насихат тобын құрып, көше-көше, ауыл-аймақты аралап салтанатты марш ұйымдастырды. Осылайша бұрын жастар рамазан айында «жарапазан» айтатын болса, енді коммунизмді насихаттады.

Тарихшы Назира Нұртазина «1928 жылдары жүргізілген «...колхоздастыру саясаты, байларды конфискациялау, ұлтшылдармен күрес бәрі Исламмен тығыз байланысты. Себебі қазақ ауылдарында, байлар мен ұлт зиялыларының артында сопылық, ишандық мектеп тұр еді (Нуртазина, 2008: 14)» дейді. Қазақстанда Жауыққан атеизм одағы 1928 жылы 17 қыркүйекте «...діни ғимараттарды клубтарға, музейлерге, би алаңдарына, кинотеатрға айналдырсын» деген қаулы шығарады. Бірақ жергілікті жұрт қанша дегенмен «Құдайдың үйі» деп мешітті би алаңына айналдыруға дәттері шыдамайды. Сол кезде большевиктер мешіттің киесін кетіреміз деп ішіне жиналып алып арақ ішетін. Папирос шегіп, гормонмен өлең айтатын. Тіпті мешіттерге салдақы әйелдер әкеліп сайран салды деген де деректер айтылады. Большевиктердің ең көп қолданған тәсілінің бірі шошқаны мешіттің ішіне апарып кіргізу еді. Кей құжаттарда имам, молдаларды қорқытып мешітте арақ ішкізген, темекі шеккізген, оларды боқтап, ұрып-соққан жайттар болған (Нуртазина, 2008: 14). Кейбір мешітті мал қораға, қоймаға, асханаға айналдырған. Мешіттің мұнарасына радиостанция орналастырған. Жергілікті газет-журнал мешіт-медресенің қалай жабылғанын, имамдардың қалай арақ ішкені жайлы жарыса жазу үрдіске айналған. Мысалы, «Джетысуйская Искра» газетінде 1928 жылғы 24 желтоқсанда «Мечеть под клуб», «Еще одна отвоеванная мечеть» деген мақалалар жарық көрді. Ол газеттерде Шелек ауданындағы мешіттердің қалай жабылғаны туралы жарыса баяндалған. Салыстырмалы түрде айтсақ 1913 жылы Шелекте 94 мешіт болған болса 1929 жылы соның бірде біреуі қалмаған. 1912 жылы Орта Азиядағы 26 мың мешіттің 90 % пайызын жоқ қылған (Zholdasuly, 2023: 98). П. Красиков көрсеткен мәліметте 1931 жылға дейін 1630 діни ғимараттың жабылғаны айтылады. Қазақстанда 1918 жж «Мұсылман комиссариаттарын ұйымдастыру туралы» қаулы негізінде Семей мен қазіргі Алматыда қалаларында орталықтар құрды. Алғашқыда кеңес режимінің дін саясаты «Діннің

мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі туралы» декретімен нақтыланған болатын. Бірақ, бұл ұстанымға тоқтамай, кейіннен мешіт, медресе, имам, молда, қожа, сопы, дәруіштерге қарсы саясатты күшейтіп, жазалау акцияларын қолданды. Мысалы Қазақстанда 1918-1931 жж. 1630 ғибадатхана, олардың ішінде 782 мешіт жабылды. 1931-1933 жж. 8 оқу орны жабылды (Садыкова, 2015: 65-70). Кейбір мәлімет бойынша 1929-1933 жж. Қазақстанда 198 мешіт жабылған. Мешіт, медресемен қатар араб тілді және араб графикасымен жазылған кітаптар, оның ішінде Құран жаппай жойылды. Жаппай діни мотивте шыққан наразылықтар пен көтерілістер де жаншылды (Нуртазина, 2009: 80-87). Мешіттер мен шіркеулердің жаппай жабылуы кейін де жалғасын тапты. 1941 ж. дерек бойынша Қазақстанда ресми түрде әрекет ететін мешіт-медресе қалмады (Садыкова, 2015: 65-70).

1929 жылы 13 желтоқсанда «Советская степь» газетінде «Красный флаг на минарете» деген мақала шығады (Преодолевая религиозное влияние ислама, 1990: 203). Онда да мешіттердің мәдени орындарға айналғаны жазылады. Түркістан қаласындағы Өзірет Сұлтан кесенесін де музейге айналдырады. Сол кездегі құжаттарда бұл антиисламдық насихат жүргізудің үлкен ошағы және құралы болуы тиіс делінген (Политические репрессии в Казахстане в 1937-38гг., 1998).

Большевиктік анτισлам саясатының бірі – латын графикасын енгізу болды. Расында «антимұсылмандық шаралардың ішіндегі ең радикалы – әліпбиді өзгерту болды». Араб жазуын жоюмен халықты Құран оқудан мақұрым қалдырды. Қалың жұртты сан ғасырлық мұрасынан, өркениетінен, идентификациясынан айырды. Патшалық Ресейдің жарты ғасыр бойына исламмен күрескенде дәл мұндай жетістікке жетпеген еді. Айналдырған 10 жылдың ішінде қазақ баласы арабша әріп танымайтын, Құран, хадис оқи алмайтын жағдайға жетті.

Артынша, сатылай қадаммен КазАССР ЦИК «араб жазулары, араб тіліндегі кітаптар жастарға түсініксіз. Оларды айналымнан алу қажет» деген қаулы шығарды. Осыдан бастап араб тіліндегі, араб жазуындағы кітаптарды жою науқаншылдыққа айналды. Большевиктер ауыл-ауылды аралап, ескі кітапты тәркілеп, жинап, оларды «коммунизмнің жауы» деп отқа өртеді. Өртелген кітаптың қатарында «Қисса сул-әнбия», «Миғражнама», «Мұхаммедия», «Сияр шариф», Бақырғанидің «Қияметнамасы», «Миғраж баяны», «Нәһу сарф», «Мантық», «Мұхтасар», «Рад уль-мұқтар», Софы Аллаярдың «Сәбәт ал ғәжизин», «Зарқұм», «Тұхфат ал мулук», «Диуани Хикмет» сияқты кітаптар болған (Zholdasuly, 2023: 61). Құран Кәрімді пайдасыз кітап деп аяққа таптап, отқа жақты. Таптап, күлқоқысқа тастады. Большевиктердің бұл масқара ісін көргендерде Құранды бүйтіп қорлағанша жерге көму керек деген ой келді. Осыдан соң ел ішінде Құран Кәрімді, аталарынан қалған аманаттарды, ескі кітаптарды киізге орап, жасырын, түн ішінде моланың басына көму үрдісі етек алды. Енді ескі кітапта жазылған аңыз, қиссалар тек үлкен буын ұрпақтың жүрегінде ғана сақталды. Расында ислам тек ауылдағы шежіре, дастан, қисса, аңыз білетін қарапайым адамның аузында ғана қалды.

1932 жылға қарай атеистік бағыттағы газет-журналдар да күрт өсті. СССР бойынша тек діни сенімдерді талқандаумен арнайы шұғылданатын 10 газет, 23 журнал болды. Бұрын 1924 жылы мұсылмандардың сенімін жаулау үшін большевиктердің ашып берген Уфа қаласындағы «Ислам» журналы атын «Алласыз» деп өзгертті (Кеңес өкіметінің дін саясаты. 2022: 75). Журналда Құран кереметін астрономия, биология, медицина ғылымдарымен талқандайтын мақала тұрақты басылды. «Дінмен күресу – социализм үшін күрес» деген девизбен ауыл-аймақты аралап түрлі көрмелер, лекциялар ұйымдастырылды. Исламды мазақ еткен спектакльдер де көрсетілді. Оған ауыл балаларын қатыстырып ойнатты. Исламға қарсы газет-журналдың тиражын көбейтіп, ауылдарда тегін таратты. 1929 жылы Қостанайда «Антирелигиозный университет» деген оқу орны ашылды. Онда қазақ тілінде сабақ беретін бөлімдер болды. Ол бөлімдерде негізінен ауыл-аймақта Исламмен күресудің тәсілдері үйретілді. Исламмен күресетін мамандар арнайы дайындалды. Ел ішінде «қызыл отау», «қызыл шайхана» сияқты анτισламдық орындар

көптеп ашылды. Қызыл отаулар міндетті түрде мешіт-медресенің қарсы бетінен ашылатын. Олар бозбалаларға карта ойнауды, темекі тартуды, арақ ішуді үйретеді. Мұсылмандық әдеп пен ырым-тыйымның терістігін айтып түрлі дәлелдер келтіретін. Антисламдық лекцияда исламның мынадай ғұрыптары терістелді. Сүндеттеу, намаз оқу, ораза ұстау, қажылыққа бару, жаназа шығару. Баланы сүндеттеудің қажеті жоқ. Бұл молдалардың кәсібі. Мал табу үшін ойдан шығарған дәстүрі деді. Ортаға сүндеттелмеген орыс баласын әкеледі. Соны қазақтарға үлгі етіп көрсетеді. «Міне, өздеріңдей адамның баласы. Сүндеті жоқ. Ол да өмір сүріп жатыр» деп салыстырды. «Ешқандай санитарлық сақтық жасалмайды. Медицинадан дәлелдер келтіреді. Намаз еңбекшілер уақытын алады. Дәрет алу суды ысырап ету. Ораза ұстау еңбекшілердің денсаулығына зиян. Асқазанда ауру пайда болады. Ораза жарлы-жақыбайды осы кедейлігіне, аш жүргеніне төзу үшін қолдан жасалған ереже. Ал дін молдалардың баю көзі, кәсібі. Молдалар осы кәсібінен айрылмау үшін адамды намазға байлап қойған-мыс. Ал құрбан шалу – молдалар мен арамтамақтардың ойдан шығарған рәсімі болып насихатталды. Халыққа ең ауыр тигені – жаназа мен бала сүндеттеу еді. Біреу-міреудің баланы сүндеттеп жатқанын көріп қойса соттап, Сібірге айдап жіберетін. Жұрт ұлдарын жасырын сүндеттейтін болды. Қызыл отаудағы большевиктер 5-10 жасар балаларды күн сайын түгендейтін. Сондықтан, кей баланың бір апта ауылда болмай қалуы үлкен күдік, тергеу-тексеріске ұласатын. Екінші, жаназа шығару. Ел ішінде жаназа оқитын молда қалмады. Егер біреу діни сауатым бар деп жаназа оқыса міндетті түрде тергеліп, сотталатын. Амал жоқ, марқұмның жаназасыз түнде үйдің ішінде жасырын шығарып, күндіз жерлеуге мәжбүр болды. Мазарының басына айшық емес, қызыл жұлдыз қою міндеттелді. «Біссімілдә», «Алла», «Құдай» деп айтатындарға штраф салынды. Егер бірнеше мәрте айтса түрмеге қамалды (Нуртазина, 2008).

1931-32 жылдардағы қолдан жасалған аштықтан қазақтың 2/3 бөлігі опат болды. Қаншама қазыналы қариялар өзі де ілімі де келмеске кетті. 1937 жылы Қазақ Өлкелік Атқару Комитеті бюросы ел ішіндегі кезбе дәруіш, молдаларды, діни сауатты адамдарды «Троцкий-Зиновьев, контрреволюционер, байланысы бар» деп репрессия бастады. Осылайша, репрессия кезінде де алаш зияларымен қоса ел ішіндегі ишан, ахун, дамолла, молда сияқты ілім иелері, сопылар да атылды.

Екіншіден өте қатты бақылауға алынған жайттың бірі сәбиге азан шақырып ат қою. Бұл рәсімді жүргізген, мұсылманша ат қойған молдалар, қария-ақсақалдар жауапқа тартылды. Сәбиге құжат бергенде (ЗАГС) есімдері «улла», «молда», «дин» деп аяқталса оларды күштеп өзгертті (Нуртазина, 2008).

«Құдайсыздар ұйымы» ғылым, өнер, жазушылар одағы, пропаганда құралы ретінде түгел дінмен күрес саласында орын алды. Ғылым саласы «құдайдың жоқтығын» дәлелдейтін теориялар мен мектептер қалыптастырды. Өнер саласы спектакльдер мен сахналар, скетчтер, жазушылар болса романдар мен пьесалар жазды. Пропаганда негізінен коммунистер мен комсомолдардың еншісінде орын тапты. Барлық өнер иелерін, зиялы қауымды исламмен күресуге мәжбүрледі. Ақын-жазушыларды амалсыздан исламды терістейтін өлең, проза жазды. Ал режиссерлер сахнада молла мен ишанды мазақ ететін спектакльдер қойды. Мысалы, 1937 жылы Асқар Тоқмағамбетов «Әзірет Сұлтан» деген пьеса жазуға мәжбүр болды. Мұхтар Әуезов бұл пьесаға «біздің заманымыздағы үлкен жаналықтың бірі. Бұл ісләм дінін орнынан тұрғызбастай етіп әшкерелейтін, дінге қарсы программалық маңызы үлкен пьеса» деп еріксіз баға береді (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 78). Ғабит Мүсірепов те 1941 жылы «Ақан сері-Ақтоқты» пьесасын жазғанда Науан хазіретті жағымсыз бейнеде сомдап көрсету қажет болады. Ислам тарихы Маркстік көзқараста қайта жазылды. Ел ішіндегі бақсылық, тәуіптік сарындарды қайтадан қолдан тірілтті. Олардың жұмысына тиіспеді. Олар исламды терістеп көрсетуге мысал ретінде жұмыс істеді. Солар арқылы қазақ арасына жайылған Исламның теріс бейнесін көрсетті.

1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы әлеуметтік және мәдени өмірдегі өзгерістер жаппай басып-жаныштау мен елдегі заңсыздықтың белең алуымен қатар жүрді. Террор

жылдан-жылға артып, 1930-жылдардың ортасына қарай ел халқының жартысы қырылды. Егер 1929-1931 жылдары Республикадағы он мың халқы бар ауылдың 193 адамға жалған айыптаулар тағылған болса, 1937 жылы 106 мың адам қуғынға ұшырады, оның 22 мыңы себепсіз ату жазасына кесілді (Садыкова. 2015: 65-70). Күнәсіз жапа шеккендердің, айдалып, атылғандардың арасында діни адамдарының көп болғандығын мұрағат сөрелеріндегі деректер, басқа да куәлер айғақтайды. Қазақстан жерінің өзі қуғын-сүргіннің үлкен лагеріне айналды.

Енді Сталиндік-большевиктік үкіметтің саяси қуғын-сүргінге негіз болған құқықтық-нормативтік актілері мен ғылыми атеистік доктриналары туралы арнайы тоқталып өтейік. Кеңестік Сталиндік режимнен бұрын кезінде Патшалы Ресей тарапынан қазақтар туралы олардың мәдениеті, фольклоры, сенімі, тілі, әдебиеті, мифологиясы мен әдет-ғұрыптарына байланысты терең этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізілгендігі белгілі. Міне осы патшалы «Ресейлік мол материал» кеңестік кезеңде әрі қарай да сарапталып, коммунистік-идеологиялық режим мүддесі үшін қолдануда таптырмас базаға айналды. Жоғарыда да атап өткеніміздей, нәтижеде “біріккен материалдар” қазақтардың өздеріне қарсы қолданылып, оларды ассимиляцияға ұшыратуда, дінсіздендіруде, ұлттық, болмыстық және рухани құндылықтарынан ажыратуда үлкен рөл ойнады.

Сталиндік-большевиктік үкіметтің саяси қуғын-сүргінге негіз болған құқықтық-нормативтік актілері мен ғылыми атеистік доктриналары қосылып коммунистік идеологияны құрайды. Бұл идеология «ғылыми атеизм» бағдары, сыртқы факторларға да аса ден қойды. Сыртқы фактор «Совет үкіметінің жаулары» деген шаблонда қаралды. А. Бенингсен 1932-1938 жылдары «контрреволюционерлер», «ағылшын тыңшысы», «жапон агенті», одан қалды «британдық барлаушылар» ретінде сипатталғанын ашық жазып, сол жылдары көптеген ұлт-зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырағандығын деректермен дәйектеген (Bennigsen, 1980: 28). Қазақтар қаншама ишандар, дін және мемлекет қайраткерлері осы жаламен атылып кете барды.

Коммунистік идеология екіншіден, ішкі фактор, дінді басты коммунизмнің қас жауы деп таныды. Дінмен күрес агенттері исламның құндылықтарын «ескіліктің қалдықтары», «соқыр сенім догмалары», «социализм дұшпаны» сияқты анықтамалармен түсіндірді. Себебі «коммунизм мен дін бір-біріне қайшы» болатын. Коммунистік идеология бойынша, исламды яғни жергілікті халықтың діни сенімін құртпайынша коммунистік идеялардың барлық түрлерін орнықтырудың жүзеге аспайтыны анық еді (Ислам и советское государство, 2011: 14).

Сталиндік репрессия дәуірін, дін құбылысына қатысты ғылыми танымның спекулятивтік сипаттағы идеологияларының жиынтығы ретінде қарауға болады. Діни танымды тұншықтырып, әдебиетті тек «социалистік реализм» тұрғысынан, тарихты «маркстік материалистік тарихи диалектикалық» әдіснамалық шеңберде қарастыруға ғана мүмкіндік берді. Басқа методтарға жол берілмеді. Барлық сала мамандары тәжірибе жүзінде маркстік доктринаға бойұсынды.

Кеңес өкіметі дінге қатысты саясатында «атеистік», «дінсіз қоғам құруды» мақсат етті. Уақыт өте келе Қазақстанда «дін мен мемлекет» және «мектептің діннен бөлінуі» сияқты құжаттар – декрет ретінде заңға айналды. Кеңестік режим идеологиялық тұрғыдан дінмен күресті бірорталықтандырды. «Ғылыми атеизм ошақтары» Алматы, Ош және Ташкент қалаларында бір кезеңдерде ашылып өз жұмыстарын қарқынды жүргізді (Кенжетай, 2022: 108). Осыған байланысты РК(б)П ОК – Б(б)КП-на қарасты «шіркеуді мемлекеттен бөлуді жүзеге асыру» комиссиясы кейін «Дінмен күрес жөніндегі комиссия» деп аталды.

Ғылыми атеизм, дін мен ғылымды өзара қарама қарсы институт ретінде танытты. И. Сталин бұл туралы, «Партия кез келген дінге, нанымдарға қарсы күреседі. Өйткені партия ғылымды қолдайды, ал діни нанымдар ғылымға қайшы» (Сталин, 1933: 191) деп көрсетті. 1926 ж. РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің «Дінге қарсы үгіт-насихат жұмысы туралы» құжатында діннің таптық мәні ашып көрсетіледі. Ислам дінінің мәні кеңес өкіметіне

қарсы сипатта екендігі тұжырымдалады (Нургалиева, 2005: 172). Социализм құру ескі дүниетанымдық қабаттарды диалектикалық тұрғыдан трансформациялаудан басталды.

Ғылыми атеизм өзін, теориялық және практикалық тұрғыдан «Алланы жоққа шығаруды» кең таратудың методы, сондай-ақ дінге қарсы атеистік білім берудің негізі ретінде танытады (Süleyman, 1996: 158). Кеңестік режимде ғылыми атеизмнің теориялық және практикалық ұстындары тұтастай идеологияға қызмет етті. Оның аты ғылыми болғанмен, ешбір ғылымға қатысы жоқ толығымен спекулятивтік платформа болды.

Қазақстанда ғылыми атеизм ошағы Алматыда болды. Олар да қазақтарды діннен ажырату айла шарғысында, “ғылыми атеизм” платформасын пайдаланды. Расында да коммунистік идеологияның ғылыммен ешқандай байланысы жоқ. Себебі, коммунистік идеологияда К.Маркс ілімі дүниені өзгертудің әрекет құралы ретінде қарастырылған. Сондықтан да Маркстік және Лениндік догманың ажырамас бөлігі ретінде ғылыми атеизм, коммунистік идеологияның дінге қарсы үгіт-насихат құралы ғана болды.

Сталин дәуірінде атеизм ресми мемлекеттік және идеологиялық мәнге айналса, ал, Сталиннен кейін дінге қарсы күресте “ғылыми атеизм” маңызды идеологиялық күшке ие болды (Тәжікова, 1989: 68-121). Негізінде Маркс пен оның жолындағылардың доктринасы мынандай: “Дін қоғамдағы адамдарды езудің және қанаудың құралы ғана. Сондықтан діннің міндетті түрде жойылуы керек. Өйткені дін апиын қызметін атқаруда. Дін жойылғаннан кейін адамға ең ұлы құндылықтың өзі екендігі үйретілуі қажет және осылайша адам еркіндігіне қол жеткізуі тиіс” (Topaloğlu, 1999: 140).

Міне осы негізге сүйене отырып, Маркс атеизмнің әлеуметтік және экономикалық негіздерінің іргесін қалап, оны саясиландырып жұмысшы табының идеологиясына айналдырған болатын (Тәжікова, 1989: 129). Оның пікірінше діннің бастауы қоғам. Яғни, дін қоғамдағы бай және кедей таптардың қайшылығынан пайда болған. Қоғамдағы осы таптарды жою арқылы ғана социализмді орнату мүмкін. Социализмді орнату және кеңес адамын (интернационалист) тәрбиелеу үшін ұлттарды діндерінен алыстату шарт. Сондай-ақ дін ұлтшылдықтың бастауы болып танылған. Бұл жөнінде Герхард фон Менде мынадай анықтама береді: “Кеңестер Одағында ислам дініне қарсы өте күшті күрес жүріп жатыр, мұның себебі ислам діні түрік халықтарының ұлтшылдық сезімі мен дүниетанымдарының негізгі бөлігі ретінде саналуында. Дінге қарсы жүргізілген күрес түркі ұлтшылдығына, оның мәдениетіне қарсы жүргізілген күрес деп қабылдануы тиіс” (Von Mende Gerhard., 1966: 128).

Алматыдағы “ғылыми атеизм” ошағы өзін теориялық және практикалық тұрғыдан атеизмді жаюдың орталығы болды. Оның басты методы – атеистік тәрбие ((Bennigsen, 1980: 55). Осылайша «Ғылыми атеизм» ошақтары қазақ мұсылмандығының негізі болған «Иасауи ілімін» өзінің “ғылыми теориялық негіздемесіне” бейімдеп, суфизмдегі психотехникалық платформаларды дінге қарсы үгіт-насихаттарында пайдалануға, коммунистік тәлім тәрбиеде қолдануға көп еңбектенді.

Жоғарыда айтқанымыздай, кеңестік өмір салтында “ғылыми атеизм” идеологиясы білім берудегі міндетті пән болды. Бұған қоса дінге қарсы күресте барлық бұқаралық ақпарат құралдарында, “арнайы радио бағдарламалары, дінге қарсы фильм мен театр қойылымдары, көшпенді көрмелер, жайлаудағы малшыларды оқыту үшін аптасына бір рет ұйымдастырылатын “дінге қарсы агит клубтар”, атеизм музейлері, дінге қарсы жазылған кітаптар қойылатын бұрыштар, бастауыш және орта мектептердегі “дінсіз жастар клубтарын” қоса есептегенде дінге қарсы клубтар, кітаптар, нұсқаулар, газет мақалалары, жеке салаларға қатысты мерзімдік басылымдар мен халық үшін ұйымдастырылған сансыз конференциялар мен арнаулы баяндамалар, халыққа өз шындықтары мен диалектикалық материализмнің үстемдігін үйрету үшін мұсылмандар тұратын жерлерге бағытталған “агитпроп” (үгіт-насихат) мамандары дінге қарсы идеологияның құралдары ретінде кең көлемде қолданылған. Алайда А.Беннигсон өз зерттеулерінде, “иман мен атеизм арасындағы тарихи күресте (коммунистік режимде) жеңісті нәтиже жігерлі қарсы тұрып ешқашан кері шегінбей шыдамдылық танытқандар

жағында болады” – дейді (Bennigsen, 1980: 15). Расында мұсылмандар атеистік кеңестік режимге қарсы аянбай күресе білді.

Кеңес идеологиясы ислам дініне «ғылыми атеизм» терезесінен қарағандықтан да Ибн Сина (980-1037) мен Фараби (870-950) секілді ұлы ислам ойшылдарын, материалистік көзқараста болған, атеист деп оқытқан. Оларды “табиғат құбылыстары мен адамды жүйелі түрде қарастыратын натуралис-пантеист ортағасырдың еркін ойшылдары” ретінде танытқан (Торалоğlu, 1999: 26). Расында әл-Фараби трактаттарын орыс тіліне аударғанда да «ғылыми атеизм» цензурасымен «жұлмалап» редакциялаған. Кеңестік режим үшін Қазақстандағы ең қауіпті кедергі – Иасауи ілімі мен кесенесі болды. Сондықтан “ғылыми тұрғысынан” Иасауиді қайта түсіндіріп мүдделеріне қарай қолданғысы келді. Оны атеистік үгіт-насихат методтарында қолданғандығы да мәлім. Ғылыми атеизм бойынша, кеңестік режим **«әрдайым Алланы жоқ санау»** принципін көздеген метод енгізді. Бұл методты да Иасауи ілімінің басты компоненті – зикрден алды. Зикр деп **«әрдайым Алланы еске алуды»** айтады. Ал атеистер болса, «тезис-антитезис және синтез» үштігіндегі диалектикалық теорияны қолдана отырып, «Зікірді» трансформациялап танытты. Міне, кеңесік режим дінмен күресте де Иасауи ілімін «тарихи диалектикалық материалистік метод» тұрғысынан талдап, өз мүдделерне сай түсіндірді.

Расында Иасауи ілімі тарихи тұрғыдан Өзбекстан, Қырғызстан, Қазақстан, Түркіменстанда кең тамыр жайған діни-рухани құбылыс. Сондықтан Иасауи ілімі, кеңестік ғылыми атеизм қысымына, спекулятивтік теорияларына, маркстік диалектикалық материализмге негізделген шабуылдарына қарамастан өмір сүре берді (Bennigsen, 1980: 13).

Дегенмен, ғылыми атеизм мамандары суфизм феноменін сынауды бірінші орынға қойды. Олар сопылықтың маркстік диалектикалық қалыпқа сыймайтындығын да көрсетіп, оны ескіліктің қалдығы ретінде айыптады. Мысалы «..суфизмнің әлеуметтік саяси қыры өте әлсіз. Оларда революцияшыл реакция болмады. Тек әділ патша билеген парасатты мемлекет құруды аңсап, утопияшыл махди күтумен ғана шектелді” дейді. Нәтижеде олар Иасауи ілімі “өзілген таптың әлсіз демі, жүрексіз дүниенің жүрегі” болудан аспайтын, дүниені өзгертудің айқын және нақты жолын көрсете алмайтын ағым ретінде кемсітті. Мысалы К. Тажикова, “... суфизм оппозицияның бір түрі ретінде құрметке бөленуінің себебі дәстүрлі ислам дініне деген оппозициялық идеясы еді» дейді. Сондай-ақ, Құран мен Сунна бойынша әйел мен еркек тең емес, әйел еркектен төменгі дәрежеде тұр. Әйел үйдің күні, қоғамдағы істерді өз алдына шеше алмайды, бөтен адамдардың алдында жүзін ашып жүре алмайды. Иасауи мәдениетінде тариқаттағы зікірге әйелдер қатыса алады. Осындай мәліметтер мен дәлелдер Иасауи ілімінің, әсіресе әйелдерге қатысты мәселеде исламда жат екендігін көрсетеді деп өз мүдделеріне пайдаланды (Тәжікова, 1989: 112-114.). Себебі, коммунистік идеологияда, «бардан бар жасау» тенденциясы, яғни бұрынғы тарихты қайта трансформациялау және түсіндіру басты идеологиялық платформаға айналып жатты. Кеңестік идеология таптық «пролетариат диктатурасын» негізге алып, оны да «большевизм» ретінде анықтады. Бұған қарсы тап саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Себебі кеңестік жүйе, идеологиялық теориялық тұрғыдан қазақтың саяси, өркениеттік, мәдени, діни және аксиологиялық жүйесіне қарсы бағытталған еді. Бұл жерде ғылыми атеизмнің кеңестік идеологияның негізі болғандығын теориялық, практикалық мәндегі қолданыс аясы мен ұстанымдарын нақты дәлелдер мен дәйектемелер негізінде қысқаша тұжырымдауға тырыстық.

Зерттеуіміздің кіріспесінде қазақ даласындағы ислам ошақтары мен орталықтары туралы шолу жасағанбыз. Мақсат, сол ошақтардың Сталиндік репрессияға қарсы күресінің салмағына назар аударту болатын. Жалпы, 1920-30 жылдардағы Қазақстандағы Кеңес өкіметіне қарсы көтерілістердің саны 380-ге жуықтапты (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 84). Бірақ бұл да кеңестік тарихшылдық қалыптары негізінде ұсынған таным. Себебі олар осы көтерілістің ішінен діни сипаттағысы қанша еді деген сұрақ қойып жатады. Ал расында, бұл көтерілістер жаппай орталықтандырылған діни

құндылықтарын қорғауға шыққан мұсылмандардың типтік наразылығы болатын. Наразылық акциялардың совет үкіметіне білдірген талаптарының ішінде ең басты мәселе дін, иман, болмыс, мал-жан амандығы, ғибадат еркіндігі болатын. Міне осы платформалар көтерілістердің діни мотивте болғандығына дәлел бола алады. Әрине себептері басқаша болса да. Түпкі мәнде болмыс, ұлттық мәдениет, саяси, рухани еркіндік жатыр. Кеңестік режимге қарсы көтерілістердің ішінде 1929 жылғы Түркістан облысына қарасты Бостандық және Созақ аудандарындағы Исламбек Жұмабеков пен 1929-1930 жж. Сұлтанбек хан Шолақов, Сапар қожа мен Ибрагимов Асадулла бастаған «Созақ көтерілісі» маңызды рөл атқарады. Себебі осы көтерілістер кейіннен Сыр бойын шарпыды. Мысалы 1929 жылғы Қызылорда аймағының Тақтакөпір ауданындағы Үббі Ибрагимов, Жәлел Мақсұт Исматуллаев, Барлықбай Нұрымов бастаған көтерілісі; 1930 жылы Қарақұм өңірінде Жұмағазы Байымбетовтің бастауымен болып өткен көтерілісі; 1930 жылы Қазалы, Қармақшы аудандарын қамтыған, дін білгірі, ишан Ақмырза Дамолла Тасов бастаған көтерілісі; 1930 жылы тамыз-қыркүйек айларында Қазалы ауданында Иман Мақсат Орымбетов бастаған көтерілістер. Сыр бойындағы кеңестік режимге қарсы мұсылмандардың діни тұрғыдан жауап берген құбылыстар болатын. Артынша көтеріліс Жамбыл облысының Сарысу және Мойынқұм аудандарын да қамтыды. Қазақтың Сарыарқасы да бұл құбылыстан кейін қалмады. 1929 жылғы 1-9 қарашада Қостанай округі Батпаққара ауданында болған Абайділдә Бекжанов, Сейтбек Қалиев, Ахмедия Смағұлов бастаған көтерілісі; 1930 ж. Жітіқара ауданында, Ақтөбеде Ырғыз даласының дүмпуі, Айжарқын Қанаев пен Мұхантай Саматов бастаған көтерілісі. 1931 жылы наурыз айында Шығыста Шұбартау ауданында Мырзаш Қарамұрзиннің басшылығымен болып өткен көтерілістерді атауға болады (Кеңес өкіметінің дін саясаты, 2022: 88).

Осындай көтеріліс, наразылық, ішкі диалектикалық қайшылықтарды кеңестік жүйе «бейберекетсіз», аймақтық, «локальдық» өзара байланыссыз, «хаостық» «ауылдық масштабтағы» дүмпу ретінде танытқан және солай бағалаған. Себебі бұларды біртұтас құндылықтық платформа жолындағы күрес ретінде таныту өздері үшін де қауіпті болатын. Әрі идеологиялық тұрғыдан кеңестік большевизм деген пролетариаттың мақсаты, адамзаттың түпкі идеясы ретінде дәріптелу керек болған.

Бүгін енді тарихқа, өткенге, әсіресе, саяси қуғын-сүргін құрбандарына баға берерде, кешегі кеңестік маркстік материалистік диалектикалық тарих методологиясы қалыптастырған шаблондардан сақ болғанымыз жөн. Қуғын-сүргінге қатысты архивтік материалдарды сараптай отырып, осы мәселеге көз жеткізуге болады. Қазақтар арасында кеңестік қуғын-сүргінге төзбей, тоталитарлық билікке қарсы наразылықтар жекелеген аймақтармен шектелмейді. Мұны әдейі кеңес тарихшылығы наразылықтың өркениеттік, діни мазмұнын көлегейлеу үшін де, орталықтандырылған құндылықтарға емес, керісінше, локальдық, аймақтық және хаостық қарсылық ретінде танытуды мақсат еткен. Қазақстан аумағында болған көтерілістер бір режимге қарсы наразылық ретінде барша мұсылман қауымының реакциясы болғандықтан да, архивтердегі жаппай қуғын-сүргін құжаттары, тергеу іс қағаздары мен протоколдардан тыс, ел аузындағы фольклорлық, әдеби, мәдени, жыр-дастан, отбасылық шежірелер мен жекелеген деректер мен дәйектерді де назарға алуды міндеттейді. Сондықтан «Кеңестік режим және діни құндылықтық диалектика» туралы зерттеулер кешенді сипат алуы тиіс әрі жүйелі сараптамаларды қажет етеді.

Қорытындылай келе жаппай қуғын-сүргін құбылысына негіз болған КСРО-ның атеистік, саяси, мемлекеттік, нормативтік-құқықтық актілеріне кешенді талдау шарт. Кеңес мемлекетінің дінге қатысты қуғын-сүргін саясатының нормативтік құқықтық негіздері: 1918 жылғы 10 шілдеде қабылданған РКФСР Конституциясы. Негізгі платформа атеизм болғандықтан да, имам, молда, жалпы дін басылар жұмыс істеу «құқықтарынан айырылды»; «сайлау құқығынан» айырылды. Бірақ, салықтан босатылмады, керісінше, сотталды. Барлық мүлкі тәркіленіп, жер аударылды. Сондықтан, 1937-1938 жылдардағы жаппай репрессия басталғанда, діни мотивпен сотталғандардың құжаттарында «салық төлеуден жалтару», «контрреволюциялық насихат жасаған»,

«кеңестік идеологияға қарсы, дінді қолданған», «қарулы қастығыс жасаған, бандиттер» деген айыптар тағылған.

Қазақстан аумағындағы наразылық шараларының төңірегінде атылғандардың саны мен тізімі туралы да әлі басы ашылмаған құпиялар жатқандығы анық. Батыстық зерттеуші А. Беннигсонның, «Кеңес Одағындағы Ислам» атты еңбегінде 26 279 мешіт, 45 339 имам, мола, муаззин; әрбір 700-1000 адамға орта есеппен 1 мешіт болғандығы айтылады (Bennigsen, 1980: 13). 1928-1953 жж аралығында атеистік қаулы-протоколдар негізінде, функциясы өзгертілген, яки толығымен жойылған діни ғұрып ғимараттары (мешіт, шіркеу) туралы да арнайы зерделеу қажет екендігі сұранып тұр.

Сталиндік репрессия инерциясы оның өлімінен кейінгі кезеңдерде де жалғасын тапты. Қазақ КСР бойынша 1948 ж. тіркелген 29 мешіттен 1952 ж. 20-ы қалды. 1954-60 жылдары 7 шілде және 10 қараша арасы «дінге қарсы насихаттағы Ғылыми атеизм ірі кемшіліктер мен оны жетілдіру шаралары туралы» құжаттар қабылданды. Онда «діни сарқыншақтарға қарсы күрес материалистік дүниетанымның ғылымға, діни дүниетанымға қарсы идеологиялық күрес ретінде қарастырылуы тиіс. Ғылыми- атеистік насихат дінге қарсы тікелей бағытталған біздің қаруымыз. Ол діншіл еңбекшілерге діннің халыққа қарсы және реакциялық сипатын ашып көрсетеді» делінген. 1954 жылғы 10 қарашада «Халық арасында ғылыми атеизмді насихаттаудың кемшіліктері туралы» қаулы қабылданды. Онда діннің сарқыншағымен күресудің жаңа тәсілдері айтылды. Мұны тарихта «Хрущевтің дінге қарсы компаниясы» деп атайды. Оның дінге қатысты саясаты былай жүрді: дәстүрлі дін ұстанатын молда, қожаларға қысымды екі есе күшейтті; әулиелі жер мен шағын діни ғимараттарды бұзуға шешім қабылдады; шырақшыларға, ел ішінде молда атанып жүрген халықтық молда, қожаларға айыппұлды күшейтті, тіпті үстінен іс қозғауды да тапсырды; оларға «надандықтың белгісі», «арамтамақ» деген жала таңылды; дәстүрлі дін ұстанатын молдалардың баласын интернатқа өткізуді ұсынды; сопылық реңі бар ғұрып-дәстүрлермен күресуді ұсынды. Зиярат орындарының жанына курорттар, клубтар, би алаңдарын салуға пәрмен берді. Кейбірін музейге айналдырды. Жұрт жиі жиналады деген киелі орындардан халықты үркіту үшін туберкулез диспансерлерін, шошқа фермасын салды. Жалпы коммунистік идеология діни танымды ығыстыруды; дінді мемлекеттен бөлуді; медреселерді жоюды; діни білім беру мен діни тәжірибеге тиым салуды; діндарларды құқынан айыруды, мүліктерін тәркілеуді арнайы негіздермен тұжырымдап дәлелді анықтамалармен таныстырып, насихаттап отыруды өте шебер меңгерді. Мұсылмандар үшін маңызды болып табылатын азан шақырып ат қою, неке қию, сүннетке отырғызу және т.б. рәсімдер өте қатты қадағалатын болды. Осылайша Қазақстанда дінге қарсы үгіт-насихат ошақтары күшейіп, атеистік ұйымдар құрылды, дінге қарсы арнайы мамандар даярланды; атеистік конференциялар мен семинар, лекциялар, медресе, мешіттер, зауия, теккелер тартып алынып, ескілікті танытатын музейлерге айналды (Кокебаева, Садыкова, 2014: 120). Ұлттық құндылықтар мен діни дәстүрдің қорғаушысы болған тұлғалар анықталып, қуғынға ұшыратылды. Рухани жағынан халық ортасында беделге ие болған сопы, ишан, ахундардың тізімі жасалып, қамауға алынды. Рухани орталықтар мешіттер мен медреседелер функциясы өзгертілді.

Ғылыми атеизм нұсқауы бойынша, кеңестік репрессия машинаның, қазақтың жер су атауларын да жасырып, оларды өздерінше кодтап немесе нумерациялау арқылы тергеуді жүргізгендігін көруге болады. Яғни архивтік іс құжаттарда арнайы наразылық шараларына қатысқандардың ауылын нумерациялап көрсету белең алған. Бұдан да жоғарыда айтқан, тарихи сананы ыдыратудың ерекше методы екендігін көруге болады. Сондай ақ, діни құндылықтық нормалар мен көзқарастар платформасы толығымен көлегейленген. Діни мотив, діни идея, діни құқық, діни сөйлемдер, лозунгілер, діни орталықтар туралы тергеулерде арнайы редакцияланған нұсқаларды көруге болады. Мысалы жихад ұғымы араб графикасымен жазылған тергеулерде кездеседі де, ал соның транскрипциясы немесе қысқаша аннотациясында ол туралы сөз жоқ. Архивтегі құжаттарда, әсіресе тергеу сұрақтары, почерк-қолтаңбалар бірыңғай типтік мәнге ие. Яғни

сұрақтары да, жазулары да бірдей үлгіде. Қаншама тәсілмен бұрмемелесе де, тергеу жүргізгендер, наразылық білдірушілердің діни құндылықтарына қарсы арнайы жүйе қалыптастырғаны туралы жасыра алмаған.

Кеңестік режимге қарсы шыққандары туралы деректерде «Қазақстандағы көтеріліс актілері жекелеген аймақтармен емес, керісінше трансаймақтық сипатқа ие екендігін тануға болады. Бұл көтерілістердің өркениеттік тұрғыдан, ислами, діни, мәдени, саяси, геополитикалық, халықаралық орталықтардың назарын аударған құбылыс екендігін айтуға толық негіз бар. Сонымен қатар, Қазақстан территориясындағы кеңестік режимге қарсы діни мәндегі көтерілістің артында Түркістан облысы аумағында болған наразылық шаралары жатыр. Бұл сол кездегі тек Қазақстан ғана емес, жалпы Орта Азия Мұсылмандарының отарлаушылар мен атеизмге қарсы ортақ платформасының көрініс тапқан әрекеті болатын (Кенжетаев, 2021: 66-76).

Қазақстан бойынша Сталиндік репрессияға қарсы наразылық акцияларының кеңінен жайылған аймақтар ретінде Оңтүстік, Орталық, Батыс облыстарына шолу жасадық. Мысалы, ҚР Президенті архивінен, Ақтөбе, Батыс Қазақстан облысы, Жамбыл облысы, Шымкент, Түркістан облыстық архивтерінен алынған материалдар негізінде сараптамалық талдаулар жасалды. Бұл архивтерден алынған материалдар негізінен мәжіліс протоколдары, қаулы, тергеу сұрақ көшірмелері, үштік, бестік қарарлары қамтылған. Мысалы «Үштіктер протоколы» құжатында Оңтүстік өңір мен Сыр бойы (Қызылорда) ишандарының және олардың шәкірттері (приверженцы-муридтері) кеңес үкіметіне астыртын диверсиялық шпиондық әрекеттері әшкереленген, олар Туркия, Ауғанстан, Англия, Жапониямен байланысқан деген айыптау-тұжырымдар кездеседі. Барлығы дерлік «с конфискацией имущества» деген қосымшамен жаны, малы, тәркіленіп, сол жерде муриттерімен қоса атылған. Іс-қағазда (дело-нөмірсіз құжаттар) муриттерінің аты жөні, саны тіркелмеген. Нәтижеде аймақтардағы құжаттар туралы, жарияланған деректер, кітаптар жинақталып, оларды да сараптамалық аспекті ретінде шолып шықтық. Негізінен әсіресе НКВД сұрақтары мен іс-қағаздағы жауаптардың бір ізділік шаблондық сипаты таң қалдырды. Анкеталық сұрақтар сияқты іріктеліп алынған. Яки жоғарыдан келген нұсқаулықтардың орталықтандырылған варианты болған ұқсайды. Әрбір облыстағы жұмысшы топтың дінге қатысты зерттеушілерімен байланыста болдық. Аймақтардан алынған мәліметтер мен сараптамалық талдауларды жалпы діни мотив бойынша қуғындалған, атылған, айдалған жер аударылған және қысымнан қашқандар саны туралы болжам жасауға көмегін тигізді. Әрине тек бұл материалдар ғана емес, Қазақстандағы қуғын-сүргін жылдарын арнайы зерттеген, диссертациялар, шет елдік зерттеушілер мен ғалымдардың социологиялық есептері мен талдау-формуларын да қолдандық. Оның үстіне іс қағаздардағы «діни қызметкер» яғни «священно служители» тіркесі христиан діні үшін таңдалып алынған. Бұл ислам діні үшін оңтайлы термин емес. Себебі мұсылмандар үшін «священно служитель» қызметін кез келген мұсылман атқара алады. Мысалы «неке қию», «жаназы шығару» акцияларын имам, молда болмаған жерде кез келген мұсылманға парыз ретінде тағайындалған қызметтер. Сосын кез кез келген ру мүшелері, тариқат өкілі ретінде топ тобымен қысымға ұшыраған, Созақтағы «тама», Сыр бойындағы «әлімдер» оларды «ақұдайлар» руы сияқты. Бұл да діни мотивпен қуғындалғандар категориясына кіреді.

Жоғарыдағы «Үштіктер протоколы» мен «Құдайсыздар қоғамы» діни сауаты жоғары молда, ишандармен күресу үшін Оңтүстік Қазақстан (бүгінгі Түркістан облысы) аймақтарында дінге қарсы «агитпрос» ұйымдарын құрғаны анықталды. Бұл әрине тек осы аймақтарға ғана емес, барлық аймаққа тән құбылыс. Архив құжаттарында табылға материалда арабша жазылған Казкрайком жанындағы «уағыз-насихат» бөлімі құжатында қазақ жастары арасында мұсылмандыққа қызығушылық көп, сондықтан оны тоқтату керектігі айтылады. Бұл үдеріс сонау 1960 жж дейін өз әсерін көрсеткен. Тіпті араб графикасын оқи алса да, сол кездегі ассистент қазіргі академик Б. Көмеков Алматыға Түркістаннан Иасауи кесенесінен алып барған қапшықтардағы қолжазбаларға қол соз

алмаған. Себебі анду жалғасқан, мұсылман болғандықтан, ислам жәдігерлеріне деген құндылықтық сезімі болса, қудалауы әбден мүмкін еді. Нәтижеде «Иасауи кесенесі жәдігерлерін» ұлты яхуди азамат алып, егемендік алғанға дейін өз архивінде сақтап келген. «Құдайсыздар қоғамы» тарапынан толтырылған протоколдар мен анықтамаларда қазақ ауылындағы діндарлықтың артуына мұсылмандық ұйымдар (мусульманское духовенство) және діни тұлғалардың (ишан, молда) ықпалы күшті делінген. Сонымен қатар, қазақ қоғамында діни фанатизм қалыптасқан, кеңестік қоғамда сопылар, ишандар тариқат жүйелері сақталған. Кеңес билігі әлсіз өңірлердің ауылдарында кеңестік құқық нормаларының орнына шарифат соты мен ақсақалдар, ру басшылары мен байлардың қоғамдағы ықпалы жоғары екендігі баяндалады. Сонымен қатар «әйел теңдігі», «діни неке», «білім алу», «шашын көрсетіп жүру», «колхоздар мен совхоздарда әйел басымдығын» қамтамасыз ету сияқты ұсыныстары саясиландырылған тақырыптар қатарында екендігі даусыз.

Қазақ қоғамынан мұсылмандық діни басқарманы ажырату, діни қызметтің басшылық жүйесін, ишандар, қожа-молдалар, имамдар қызметін тоқтату, оларды жою, бірін-біріне қарсы қою жоспары келтірілген. Қазақ ауылында партия қызметін жандандыру, тек қазақ қоғамында ислам дінін теріс түсіндіру туралы ғылыми атеизм материалдары да маңызды деректер ретінде саналады. Қазақ ауылында ишандар мектебі мен сопылық құжыраларға қарсы кеңестік советтік мектептердің қызметін күшейту ұсыныстары мен қаулылары да өз алдына бір зерттеу тақырыбы десек те болады. Расында Сталиндік репрессия жылдар «Қазақ діни білім беру жағдайы мен проблемалары» деген зерттеулер жүргізілуде.

Оңт. Қазақстан Облотдел ОГПУ 234/УСО-Ю-К құжатында Ибадуллаев Сәруар, Ныметов Махмұт, Мамыраев Сейдахмет, Құтымбай Тілеубергенов жалпы ұзын саны 66 дін қызметкері 58-16 бабы, 58-9, УК РСФСР қылмысқа тартылған. Себебі, олар «Орта Азия мен шектескен Оңтүстік Қазақстан аудандарында ишан молдалар діни фанатизм тұрғысынан елді шатастырып келген». Негізгі консервативтік орталықтар Бұхара, Самарқандағы мектептер мен медреселер. Ал ишандардың байланыстары негізінен Орталық Азия мен Ауғанстан, және Аравия болды делінген. Осы жерде Сыр бойындағы Айқожа Ишан мектебі туралы да жаңа деректер табылды. Айқожа Ишан қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданы мен Түркістан қаласы ортасында қабірі орналасқан осыдан 260 жыл бұрын өмір сүрген ишан болатын. Жоғарыдағы адамдар тізімі осы тариқат ишанына берік болған делінген. Айқожа Ишанның пірі де Ауғанстандағы Ислам шейх Шахит болатын. Ауған шайхының Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияда мүридтері көп болатын. Айқожа Ишанның жолын жалғастырған мүрид ишан Сәруар ишан Ибадуллаев еді делінген. Бұл да тарихи деректер мен Қазақстандағы Совет өкіметіне қарсы жасалған көтерілістер мен соғыстарды ғылыми тұрғыдан тұжырымдауда әрі Созақ көтерілісі мен байланысын нақтылауда болжамды дереккөз ретінде қабылданады. Расында «Суфи операциясы» ретінде танылған «Созақ көтерілісі», «Үштіктер протоколында», жалпы тұлғаға ғана емес, шарифат бойынша заңбұзушылықты тариқат мүшелеріне толық жала жауып, діни қызметкерлерге жекелей жауапкершілікті артқан. Осы жерде Қазақстан топырағында діни сопылық тариқаттар мен хұжралардың (сопылық мектептердің) ықпалының қаншалықты белсенді болғандығын аңғаруға болады. Сондықтан да «Құдайсыздар қоғамы» мешіттен тыс жерлерде «заңсыз ашылған» деген негіздемелермен, сопылық тариқат зауиларын, ханакаларының қызметін тоқтатқан. Бір қызығы, олардың негіздемелері «классикалық фундаменталистік исламға, шарифатқа қайшы» деген тұжырымдар болатын. Бұл туралы НКВД мен ППОПУ-дың бірлесіп, қазақ ауылдары жаппай ревизияға ұшыраған. Қазақ арасында молда-ишандарға қаржылық көмек беру және садақа, уақыптық қорлар қызметін тоқтатты. Уақф яғни «Алла жолында жұмсалатын мұсылмандардың жинақтаған ортақ қазынасы» бүгінгі тілмен айтқанда, «қайырымдылық қорлары» жабылды. Себебі қайырымдылық қорларына қарасты жерлерді, құжаты бар, тарихи дәлелді егістік, мал жайылымдыққа арналған мыңдаған гектарлық топырақты

басқа жолмен ала алмас еді. Уақыттық жүйе, Сыр бойы, Қаратаудағы барлық қалалар мен қыстақтарда кеңінен жайылған, дәстүрлі исламдық білім беру мен құндылықтар негізі болатын. Әрбір ишанның өз мектебі, уақы, хұжыралары, муридтері-рулар мен тайпалары бар болатын. Бұлар да ишандардан «конфискация» арқылы тартып алынды.

Ұсыныс ретінде, Қазақстандағы 1920-1950 жылдардағы кеңестік идеологиялық тарихи құбылыстың орын алуындағы ОГПУ/НКВД қызметкерлерінің саяси белсенділігін негізге ала отырып, архивтік тергеу құжаттарына сыни талдау жасау шарт. Себебі архив материалдары араб графикасымен жазылған төте нұсқадағы сұрақ - жауаптардың мазмұнымен орыс тілінде толтырылған хаттама арасында айырмашылық көп. Сондықтан текстологиялық және терминологиялық-герменевтикалық сыни көзқарас пен салыстырмалы методологиялық кешенді платформа қажет.

Жекелеген адамдар мен халықтың жадындағы тарихи естеліктер мен фольклор жәдігерлері де маңызды. Мысалы, халық жазушысы, қоғам қайраткері Шерхан Мұртаза өз естеліктерінде кішкентай бала кезінде қираған мешіт үйіндісінің арасынан жайнамаз тауып алғандығын айтқан. Демек, халық арасында осыған ұқсас діни тұлғалар мен нысандарға (кесене, мазар, мешіт, медресе, т.б.) қатысты мәліметтер кездеседі. Бірақ, ресми құжаттарда бұл туралы ақпараттар көрсетілмеген болуы мүмкін. Себебі, осы мәселеге қатысты ғылыми әдебиеттер мен құпия архивтердегі нақты мәліметтерге байланысты айырмашылық бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

«1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін» тақырыбына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция» (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 7 желтоқсан 2022 жыл). Түркістан, ЖК «Мырза» баспасы, 2022. 198 б;

«Все религиозные организации мусульман находятся накануне полного разрушения...» (свидетельство муфтия Р. Фахретдинова) // Отечественные архивы. 1994. № 1. С. 69-72.

Bennigsen A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for Colonial World. Chicago, 1980. 28 p.

Süleyman Hayri Bolay. Felsefi doktrinler ve terimler sözlüğü. Ankara 1996. Б. 158.

Zholdasuly T. Sovyetlerin İslam Siyaseti ve Orta Asyada Dini İdare (1943-1990). Sota Yayınları 7 Leiden-Hollanda. Ankara: Tarcan Matbaası, 2023. 336 s.

Topaloğlu A., Ateizm ve onun tenkidi. DİB. Yayınevi, Ankara 1999. Б. 140.

Von Mende Gerhard. Komünist Bloкта Milliyet Mefkuresi. çev: Fethi Tevetoğlu, Ankara Basımevi, Ankara 1966. Б. 128.

Аманқұл Т.О. «Кеңестік дәуірдегі қазақстандағы ислам 1920-1950 жылдар» Философия докторы (phd) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Нұр-Мұбарак египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, 2020. 165 б.

Атеизм в СССР: становление и развитие / редкол.: А.Ф. Окулов (отв.ред.) и др. М.: Мысль, 1986. 235 с.

Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. Н.А. Араловец, В.Б. Жиromская, И.Н. Киселев. М., 1991. Б. 38.

Ислам и советское государство (1944-1990). сост., авт. предисл. и примеч. Д.Ю. Арапов. М.: Издательск. дом Марджани, 2011. Вып. 3. 522 с.

Исхаков С.М. Национально-революционное движение в Центральной Азии (1917-1918): Академик П.В. Волобуев. Воспоминания. Статьи. М.: Наука, 2000. С. 117.

Камалова Ф.Б. Киелілік. Қазақстанның діни және ғибадат орындары. Монография. Түркістан, 2022. 129 бет.

Кенжетаев Д. Құндылықтар дилеммасы: кеңестік идеология және иасауи мәдениеті // Адам әлемі. 2021. № 4 (90). Б. 66-76.

Кенжетай Д. Кеңес өкіметінің дінге қарсы саясаты және дін қызметкерлерінің қуғындалуы. Монография. Алматы: «Арыс» баспасы. 2022 жыл. 160 б;

Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары. Құжаттар мен мақалалар жинағы. Жауапты редактор: филос. Ғ.д., профессор Кенжетай Досай, құрастырушылар Оразбай С., Төлеген М. Алматы: «Арыс» баспасы. 2022 жыл. 184 б.

Кеңес өкіметінің дін саясаты және діни себептермен қуғындалғандарға қатысты архив құжаттары. – Б. 84.

Кокебаева Г.К., Садыкова А.М. Основные направления политики советской власти в сфере религии // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2014. № 4 (75). С. 120 б.

Қари Қ. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген тұлғалар. Мамай батыр: ғылыми зерттеу. Түркістан, 2015. 20 б.

Ленин В.И. Социализм и религия; Об отношении рабочей партии к религии. М.: Политиздат, 1983.

Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20–50 годы XX века). Т. 14. Антирелигиозная политика советского государства и репрессии против духовенства в Казахстане: Сб. док. и материалов / Сост.: Д.Т. Кенжетаев, Б.М. Сатершинов, Т. Төлеген, Ю.В. Шаповал; Под общ. ред. Е.Т. Карина. Астана, 2022.

Нургалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 224 с.

Нуртазина Н. Борьба с исламом. Алматы, 2008. 36 с.

Нуртазина Н.Д. Наступление на ислам: антирелигиозная политика Голощекина в Казахстане и ее последствия // Казахстан-Спектр. 2009. № 4 (50). С. 80-87.

Политические репрессии в Казахстане в 1937-38 гг. Алматы, 1998. 336 с.

Преодолевая религиозное влияние ислама (Из опыта Коммунистической партии Казахстана 1917 – начало 1930-х годов). Алма-Ата: Казахстан, 1990. 254 с.

Садыкова А.М. «Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж.)». эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қолжазба құқығында Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы 2015. Б. 46.

Сталин И. Вопросы ленинизма. М.: Партиздат., 1933. 618 с.

Султангалиева А. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы, 1998. 182 с.

Тәжікова К.Х. Ислам: дүниетаным, идеология, саясат. Алматы: Қазақстан, 1989. 175 с.

Хайитов Ш. Некоторые вопросы истории узбекской эмиграции (1917 – 1945). Москва, 2009.

References

"1920-1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қығын сүргін" тақырыбына арналған Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция" (Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 7 желтоқсан 2022 жыл). [Republican scientific-practical conference on the topic "Political exile in Kazakhstan in the 1920-1950s" (Proceedings of the Republican scientific-practical conference. December 7, 2022). Túrkiстан, JK "Myrza" baspasy, 2022. 198 b; (In Kazakh)]

"Vse religioznye organizatsii mýsýlman nahodátsá nakanýne polneishego razrýsheniá..."(svídetelstvo mýftia R. Fahretdinova) ["All Muslim religious organizations are on the verge of complete destruction..." (testimony of Mufti R. Fakhretdinov)] // Otechestvennye arhivy. 1994. № 1. S. 69-72. (In Russian)

Bennigsen A., Wimbush S. Enders. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for Colonial World. Chicago, 1980. 28 p. (In English)

- Süleyman Hayri Bolay. Felsefi doktrinler ve terimler sözlüğü. Ankara 1996. B. 158. (In Turkish)
- Zholdasuly T. Sovyetlerin Islam Siyaseti ve Orta Asyada Dini Idare (1943-1990). Sota Yayınları 7 Leiden-Hollanda. 336 p. (In Turkish)
- Topaloğlu A., Ateizm ve onun tenkidi. DİB. Yayınevi, Ankara 1999. P. 140. (In Turkish)
- Von Mende Gerhard. Komünist Blokta Milliyet Mefkûresi. çev: Fethitevetoğlu, Ankara Basımevi, Ankara 1966. B. 128. (In Turkish)
- Amanqul T.O. "Keñestik dáýirdegi qazaqstandaǵy ıslam 1920-1950 jyldar" ["Islam in Kazakhstan during the Soviet era, 1920-1950"] Filosofıa doktory (phd) ǵylymı dárejesin alý úshin daıyndalǵan dısertasıa. Nur-Múbarak Egıpet ıslam mádenıeti ýnıversıteti, Almaty, 2020. 165 b. (In Kazakh)
- Ateizm v SSSR: stanovleniye i razvitiye [Atheism in the USSR: formation and development] / redkol.: A.F. Okýlov (otv. red.) i dr. M.: Mysl, 1986. 235 p. (In Russian)
- Vsesoyúznaya perepis naseleniya 1937 g. [All-Union Population Census of 1937: general results] N.A. Araloves, V. B. Jıromskaıa, I.N. Kiselev. M., 1991. B. 38. (In Russian)
- Islam i sovetskoe gosýdarstvo (1944-1990) [Islam and the Soviet State (1944-1990)]. sost., avt. predisl. i primech. D.Íy. Arapov. M.: Izdatelsk. dom Mardjanı, 2011. Vyp. 3. 522 p. (In Russian)
- Ishakov S.M. Natsionalno-revolúsiionnoe dvizheniye v Sentralnoi Azii (1917-1918) [National revolutionary movement in Central Asia (1917-1918)]: Akademik P.V. Volobýev. Vospominaniya. Statı. M.: Nayka, 2000. S. 117. (In Russian)
- Kamalova F.B. Kıelilik. Qazaqstannyń dinı jáne ǵıbadat orındary. [Holiness. Religious and worship places of Kazakhstan]. Monografiya. Túrkitan, 2022. 129 b. (In Kazakh)
- Kenjetaev D. Qundylyqtar dilemsy: keñestik ideologıa jáne ıasaýı mádenıeti [The Dilemma of Values: Soviet Ideology and Isawi Culture] // Adam álemi. 2021. № 4 (90). B. 66-76. (In Kazakh)
- Kenjetay D. Keñest ókimetiniń dinge qarsy sasasaty jáne din qyzmetkerleriniń qýǵyndalýy [The anti-religious policy of the Soviet government and the persecution of religious workers]. Monografiya. Almaty: "Arys" baspasy. 2022 jyl. 160 b; (In Kazakh)
- Keñes ókimetiniń din sasasaty jáne dinı sebeptermen qýǵyndalǵandarǵa qatysty arhiv qujattary [Soviet religious policy and archival documents related to those persecuted for religious reasons]. Qujattar men maqalalar jınaǵy. Jaýapty redaktor: filos. Ǵ.d., profesor Kenjetay Dosay, qurastırýshylar Orazbay S., Tólegen M. Almaty: "Arys" baspasy. 2022 jyl. 184 b. (In Kazakh)
- Keñes ókimetiniń din sasasaty jáne dinı sebeptermen qýǵyndalǵandarǵa qatysty arhiv qujattary [Soviet religious policy and archival documents related to those persecuted for religious reasons]. 84 p. (In Kazakh)
- Kokebaeva G.K., Sadykova A.M. Osnovnye napravleniya politiki sovetskoi vlasti v sfere religii [The main directions of the Soviet government policy in the sphere of religion] // Vestnik Kaznıy. Seriya istoricheskaya. 2014. № 4 (75). S. 120 b. (In Russian)
- Qarı Q. Qoja Ahmet İasaýı kesenesinde jerlengen tulǵalar. Mamai batyr: ǵylymı zertteý. [Persons buried in Khoja Ahmet Yasawi mausoleum. Mamai batyr: a scientific study]. Túrkitan, 2015. 20 b. (In Kazakh)
- Lenin V.I. Sosializm i religia; Ob otnoshenii rabochey partii k religii. [Socialism and Religion; On the Attitude of the Workers' Party to Religion]. M.: Politizdat, 1983. S. 20. (In Russian)
- Materialy Gosýdarstvennoı komissii po polnoi reabilitatsii jertv politicheskikh repressii (20-50 gody XX veka). [Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression (20-50s of the 20th century)] T. 14. Antireligioznaya politika sovetskogo gosýdarstva i repressii protiv dıhovenstva v Kazahstane [Anti-religious policy of the Soviet state and repressions against the clergy in Kazakhstan]: Sb. dok. i materialov / Sost.: D.T. Kenjetaev,